

Ігор МРАКА

РОЗДУМИ НА ТЕМУ ОБОРОНИ ЛЬВОВА (ФРАГМЕНТ СПОГАДІВ ЯНА РОГОВСЬКОГО)

Тема оборони Львова від німецьких і радянських військ у вересні 1939 р. достатньо висвітлена у польській¹ та українській² науковій і мемуарній літературі. Проте нові архівні документи дозволяють краще висвітлити хід переговорів із радянським командуванням про капітуляцію міста. Мета статті – публікація фрагмента спогадів безпосереднього очевидця тих подій, який показує, що з-поміж польських військових частина схилилася до думки про необхідність капітуляції перед військами вермахту.

На світанку 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і почала займати територію Речіпосполитої. Такі дії сусідньої держави заскочили зненацька поляків, передовсім військових. Польські військові в багатьох випадках були дезорієнтовані. При перших же зустрічах радянські офіцери заявляли, що “прийшли з допомогою”, а на багатьох танках майорили білі прапори³. Тільки в поодиноких випадках відділи Корпусу охорони прикордоння чинили опір, але більшість усе ж пропускали їх углиб країни⁴.

Повідомлення про наступ “совєтів” й інструкції щодо подальших дій командувач VI корпусу у Львові генерал Владислав Лянґнер одержав телефонограмою з Генерального штабу: “Воюємо тільки з Німеччиною. З більшовиками війни не

¹ *Jaklicz J.* 17 września 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza / *J. Jaklicz* // *Zeszyty historyczne*. – 1967. – № 12; *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie 1939–1944. *Życie codzienne* / *G. Hryciuk*. – Warszawa, 2000; *Lwowskie pod okupacją sowiecką*. – Rzeszów, 2006; *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa (1939) / *W. Langner* // *Niepodległość*. – Londyn; New York. – 1978. – Т. 11; *Ryś [Ryziński] K.* Obrona Lwowa w roku 1939 / *K. Ryś [Ryziński]*. – Palestyna, 1943; *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939 / *W. Włodarkiewicz*. – Warszawa, 2007; *Ostrowski S.* Dnie hańbienia 1939–1941. *Wspomnienia* / *S. Ostrowski*. – Warszawa, 1997.

² *Голубко В.* Львів і львів'яни у переддень та перші дні Другої світової війни (за матеріалами львівської преси) / *В. Голубко* // *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції 12 листопада 2010 р. – Львів, 2011; *Гриневич Вл.* Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / *Вл. Гриневич*. – Київ; Дніпропетровськ, 2012; *Історія Львова: у 3 т.* / [редкол.: *Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*]. – Львів, 2007. – Т. 3; *Наконецний Є.* “Шоа” у Львові. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2006; *Назарук О.* Зі Львова до Варшави / *О. Назарук*. – Львів, 1995.

³ *Jaklicz J.* 17 września 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza. – S. 145.

⁴ *Ibidem*.

ведемо. У них не стріляти, хіба що атакуватимуть”⁵. Цей же наказ передбачав, щоб усі відділи, які перебувають поблизу румунського кордону, переходили на територію Румунії. Якби радянські війська чинили опір виконанню цього наказу, треба було силою пробити коридор до сусідньої держави⁶. Раптовий наступ Червоної армії і безлад, що все більше охоплював частини польської армії, наводив багатьох на думку не просто про програму битву, а значно більше – про втрату незалежності⁷.

19 вересня передовий загін Червоної армії підійшов до Львова, проте відразу увійти в місто йому не вдалося через зустрічний вогонь польської артилерії. Тому червоноармійці змушені були відступити до містечка Винники неподалік Львова⁸. Того ж дня в одній із львівських газет заради збереження громадського спокою повідомлялось, що “радянські війська досі не атакували наших” і що “наразі нема причин для занепокоєння ситуацією, що склалася”⁹. Подібну інформацію про поведінку Червоної армії вміщено в газеті наступного дня, 20 вересня: “Радянські колони надійшли зі сходу і зупинились перед нашими позиціями, заявляючи, що прийшли не з ворожими намірами і що воюватимуть з Німеччиною”. Попри заспокоїливий тон публікації, газета закликала військових бути пильними¹⁰.

Того ж таки 19 вересня війська вермахту ще раз спробували захопити місто, але зазнали поразки. Німецький парламентар, що прибув до міста, запропонував капітулювати. У випадку відмови погрожував ще одним штурмом, котрий було анонсовано на 10 годину ранку 21 вересня. Німецька сторона, визнавши хоробрість і добре організовану оборону міста, обіцяла з повагою ставитись до усіх військових, а офіцерам навіть залишити зброю. Під час переговорів із польськими військовиками парламентар зазначив, що “у випадку капітуляції перед Німеччиною Польща залишиться в Європі, натомість, внаслідок капітуляції перед Червоною армією – назавжди відійде до Азії”¹¹.

Попри приготування і червоноармійців, і військ вермахту до штурму міста тривали радянсько-німецькі консультації про його належність. Уточнивши лінію розмежування, 20 вересня німецькі війська почали відходити з-під міста, а їхні позиції займали війська 17-го стрілецького і 2-го кінного корпусів Червоної армії¹².

Перші переговори оборонців Львова з радянським командуванням про умови капітуляції відбулися ще 19 вересня. З польської сторони в них брали участь

⁵ *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa (1939). – S. 182.

⁶ *Jaklicz J.* 17 września 1939 r. w Sztabie Naczelnego Wodza... – S. 147.

⁷ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (далі – ZnO). Oddział rękopisów. – Sygn. 114 / 65 / 1 (Nowiński Tadeusz. Z pamiętników oficera polskiego wywiadu). – S. 224.

⁸ Історія Львова: у 3 т. – Т. 3. – С. 167.

⁹ Wystąpienie Sowietów // *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – Lwów. – 1939. – 19 września.

¹⁰ Kolumny sowieckie przed naszymi pozycjami // *Ilustrowany Goniec Wieczorny*. – Lwów. – 1939. – 20 września.

¹¹ *Czarnowski R.* Lwów. Legenda zawsze wierna / R. Czarnowski. – Łódź, 2010. – S. 131; *Leinwand A.* Obrona Lwowa we wrześniu 1939 roku [Електронний ресурс] / A. Leinwand // Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html>; *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa, 2007. – S. 184.

¹² *Czarnowski R.* Lwów. Legenda zawsze wierna... – S. 131; Історія Львова. – Т. 3. – С. 168.

керівник штабу Казімеж Ризінський та полковник Броніслав Раковський. Під час зустрічі командир танкової бригади полковник Георгій Іванов заявив: “Ми прийшли бити німців і будемо разом з вами воювати проти німців”. Тому, за його словами, радянські війська “хотіли б увійти у місто”. Польські парламентарі відповіли відмовою, обґрунтувавши її тим, що не уповноважені на такі переговори¹³. 21 вересня о 17.00 знову відбулася зустріч, але остаточного результату все ще не було досягнуто.

Вночі, о 23.30, в командувача корпусу відбулася нарада за участю військових і властей міста. Її перебіг описав у спогадах президент міста Станіслав Островський. На зустрічі Владислав Лянґнер заявив, що не може продовжувати воювати на два фронти та й, зрештою, немає чим воювати проти танків. Власне тому, за його словами, він вирішив здати місто Червоній армії. Нарада закінчилася о 1 годині ночі. Опісля при допомозі професора львівського університету, доктора права Людвіка Ерліха вироблено умови капітуляції армії. С. Островського вдруге було запрошено у приміщення командування корпусу о 3 годині ночі. Власне під час цього візиту президент міста наполіг, щоб окремим протоколом було додано до вже випрацьованих умов капітуляції армії пропозиції міських властей. Отож, вони, за словами С. Островського, передбачали: автономію міських властей на основі польського законодавства; право створювати й утримувати шпиталі, підтримувати школи, сиротинці, будинки для людей похилого віку та інші соціальні заклади; підтримувати в належному стані газовні, електровні, водогони, засоби комунікації; збереження польської мови в органах влади Львова й запровадження як рівноправної української; свобода віросповідання. Проте ці умови радянська сторона відкинула на переговорах у Винниках¹⁴.

Вранці 22 вересня о 8.40 польська делегація прибула в місце розташування радянського військового командування. Під час переговорів радянські уповноважені передали генералові перелік своїх вимог: “1) польські війська до 14.00 22. IX. 1939 р. складають зброю у визначені місця і під керівництвом своїх офіцерів виходять з міста до заздалегідь визначених секторів, 2) офіцери від капітана і вище направляються на автомобілях до штабу армії, 3) госпіталі залишаються на місці і продовжують функціонувати, 4) усі склади передаються радянському командуванню, 5) офіцерському складу гарантується особиста свобода і недоторканність рухомого майна. При бажанні переїхати в іншу країну питання вирішується дипломатичним шляхом”¹⁵. Присутній на переговорах Народний комісар внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3-го рангу Іван Серов виступив проти надання польським офіцерам права вільного виїзду в іншу країну, на що командир бригади Павло Курочкін, що вів того дня переговори, “відповів, що цей документ він може порвати в будь-який момент”¹⁶. Так, згідно з досягнутими домовленостями,

¹³ *Ryś [Rzyński] K.* Obrona Lwowa w roku 1939. – S. 38; *Leinwand A.* Obrona Lwowa... – Пе-жим доступу: <http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html>

¹⁴ *Ostrowski S.* Dnie hańbienia 1939–1941. Wspomnienia / S. Ostrowski. – Warszawa, 1997. – S. 11–12.

¹⁵ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДУ СБУ). – Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 44–45.

¹⁶ Там само. – С. 45.

польські війська львівського гарнізону в кількості 15 тис. солдатів і 1 500 офіцерів мали право залишити територію, зайняту радянськими військами¹⁷.

Жителів Львова повідомили про капітуляцію міської залоги і передачу міста Червоній армії¹⁸, яка почала входити близько 14 години 22 вересня¹⁹. Під час руху більшовицької колони вул. Личаківською група польських жовнірів почала обстрілювати її з вікон одного з будинків²⁰. Серед червоноармійців зчинилася паніка – вони хаотично обстрілювали будинок із рушниць і навіть з танка. Стріляли без команди, навгад, небачачи цілі. Коли присутній там радянський офіцер зупинив стрілянина, кулеметник танка переконував його, що стріляв по будинку, хоча насправді кулемет був направлений вздовж вулиці, якою йшли інші червоноармійці²¹. Після цього інциденту колони Червоної армії рушили в центр міста.

Капітуляція перед більшовиками й окупація Львова стали не тільки національною трагедією для Польщі, а й особистою для більшості мешканців міста і військових. У польських та українських мемуарних працях наведено чимало прикладів самогубств офіцерів, сержантів, що пояснювалося нервовими зривами, небажанням потрапити в полон²². У ті вересневі дні в парку біля собору Св. Юра трапився випадок, який продемонстрував увесь трагізм поразки у війні для багатьох польських військових.

“Коли я зі своєю групою вступив у парк, ми стали свідками такої незабутньої сцени: яких 14 польських старшин стояли в ряді, а до них промовляв схвилованим голосом майор чи полковник. Потім всі стали на струнко, а полковник ішов від одного до другого і кожному стріляв з револьвера в чоло. Останню кулю пустив собі в голову. Це були ті старшини польської армії, що вибрали радше смерть, ніж неволю у німців або москалів. Було нас 10 свідків тої сцени”²³.

Відомі випадки самогубства й серед цивільного населення²⁴. Мешканці Львова по-різному ставились до радянського війська. Поляки й українці були пригнічені, налякані, очікували арештів. На відміну від поляків, євреї привітно поставилися

¹⁷ Історія Львова... – Т. 3. – С. 168.

¹⁸ Народний комісар внутрішніх справ УРСР І. Серов у звіті на ім'я Л. Берії від 24 вересня 1939 р. стверджував: “...при вступі у місто я бачив, що генерал виконав майже усі умови і навіть розклеїв оголошення про те, щоб населення не хвилювалось, оскільки він передає місто частинам Червоної армії” (ГДА СБУ. Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 45; *Langner W.* Ostatnie dni obrony Lwowa... – S. 218.

¹⁹ *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939... – S. 189.

²⁰ ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941). – S. 67.

²¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 46–47.

²² ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941). – S. 67.

²³ *Вовк А.* Мої життєві пригоди / А. Вовк // Макаре В. Спомини та роздуми. Зібрання творів: у 4 т. – Торонто; Київ, 2001. – Т. 2. – К. 1: Бойові друзі. – С. 223.

²⁴ ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941). – S. 68; *Марська В.* Буря над Львовом... – С. 109.

до нової влади. Вони зустрічали Червону армію з квітами, прикрасивши шапки червоними кокардами і зірками²⁵. Водночас поляки часто не приховували відверто неприязного ставлення до нової влади, бо вважали, що з приходом Червоної армії відбувся наступний етап окупації – четвертий поділ Польщі²⁶.

Наступні дні показали, що більшовики не мали наміру дотримуватися взятих на себе зобов'язань. Згідно з укладеними домовленостями, радянська сторона обіцяла не чинити опору офіцерам, які захочуть виїхати в іншу країну. Відтак після захоплення Львова офіцери польської армії, як було домовлено, мали організовано залишити місто. При виході з міста, на Личаківській рогатці, колона була оточена, й офіцери, вже як військовополонені, змушені були прямувати до Золочева. Звідти їх конвоювали в радянські табори, де згодом розстріляли. Так, оборона Львова стала однією з найбільших трагедій вересня 1939 р., і вже не раз сучасники та дослідники тих подій пробували змодельовати, чи могли події у Львові розгорнутися за іншим сценарієм.

У додатку подаємо фрагмент спогадів, які написав один з очевидців оборони Львова у вересні 1939 р. Ян Роговський. Автор пробує з'ясувати, чому В. Лянгнер погодився капітулювати перед Червоною армією. Водночас дорікає йому за це, оскільки радянська сторона не дотримала взятих на себе зобов'язань відпустити офіцерів, більшість з яких згодом були заарештовані й страчені.

Документ (спогади) зберігається у відділі рукописів Національного осередку імені Оссолінських у Вроцлаві (Республіка Польща) під назвою “*Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji*”. 1939–1941” (“Окупація. У червоному Львові. Спогади з часів війни і окупації. 1939–1941”)²⁷. Обсяг становить 18 сторінок друкованого на друкарській машинці тексту. Текст документа передано відповідно до оригінального друку. Помилкові написання окремих слів, не виправлені автором, обумовлено в посторінкових примітках. У низці випадків особа, яка друкувала документ, припустилася механічних помилок, надрукуювши неправильно окремі літери, та виправила їх відразу у процесі друкування шляхом надрукуювання правильних літер поверх неправильних – такі випадки спеціально не обумовлюємо. Після оригінального тексту документа польською мовою подаємо його переклад українською з необхідними коментарями.

²⁵ Наконечний Є. “Шоа” у Львові. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2006. – С. 20. Подібні враження у спогадах занотував професор математики Львівського університету Гуго Штейнгауз: “...велика маса бідноти, що мешкала за театром, вийшла на зустріч більшовиків, прикрашена кокардами та зірками, що викликало сміх у російських офіцерів. Інші роззброювали польських офіцерів, на вулицях цілували і гладили гармати. Була в тому радість вціління від Гітлера, була утіха з того, що позбулися нашого власного режиму, що галопом наближався до фашизму” (див.: ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16189 / III (Hugo Steinhaus: *Wspomnienia z lat 1920–1964*). – S. 117).

²⁶ Наконечний Є. “Шоа” у Львові... – С. 19.

²⁷ ZniO. Oddział rękopisów. – Sygn. 16709 / II (Rogowski Jan: “*Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji*”. 1939–1941).

Документ
Rozważanie na temat
kapitulacji Lwowa

Obrona i kapitulacja Lwowa były faktem historycznym wielkiej wagi; wymagają też one dokładnej analizy. Rzeczy²⁸ oczywista, że analiza taka będzie możliwa dopiero wtedy, gdy będą nam znane wszystkie źródła historyczne, odnoszące się do tych tragicznych dni. Ale już dzisiaj można przeprowadzić szereg rozważań i wysnuć pewne wnioski, które mogą się stać w przyszłości podstawą dalszych badań i przyczynić się do oświetlenia palących zagadnień, do wyjaśnienia dręczących pytań:

“Dlaczego tak się stało? Dlaczego tak uczyniono?”

Obrona Lwowa przed Niemcami była jednym z epizodów wojny polsko-niemieckiej, jednym z epizodów, którego do chwili kapitulacji nie mamy powodu się wstydzić. Faktem jest, że Niemcy przez dziesięć dni atakowali Lwów i zamierzonego skutku nie osiągnęli – i gdyby nie najazd bolszewicki ze wschodu, to obrona Lwowa trwałaby jeszcze jakiś czas. Wogóle można powiedzieć, że gdyby nie zdradziecka inwazja bolszewicka, wojna z Niemcami trwałaby o kilka tygodni dłużej. Jeżeli chodzi o Lwów, to miałem wrażenie, że obrona miasta krzepnie, że zyskuje na sile; zaczynały się tworzyć odwody, jak np. w Brzeżanach. Rzecz oczywista, że bylibyśmy ostatecznie Niemcom ulegli – wobec ich olbrzymiej przewagi technicznej i liczbowej, ale klęska nie przybrałaby rozmiarów tak tragicznej i okropnej katastrofy, jak to się stało wskutek najazdu bolszewickiego, który faktycznie wbił nam nóż w plecy. Dlaczego Rosja sowiecka złamała pakt nieagresji i uderzyła na nas? Bo przecież tłumaczenie sowieckie, że rząd polski opuścił kraj i zostawił ludność bez opieki wobec grozy wojny i że wobec tego wojska czerwone idą wyzwolić ludność ukraińską i białoruską, – to tłumaczenie było tylko pustym frazesem, poza którym kryła się treść zupełnie inna. Związek Radziecki bacznie patrzył na rozwój wypadków, zdając sobie sprawę z tego, że pożar wojny ogarnie go z pewnością. Widząc pogrom armii polskiej postanowił zająć wschodnie ziemie Polski – jako przedpole przyszłej wojny, co do której – zdaje się – w Związku Radzieckim nie było żadnej wątpliwości od pierwszej chwili. Związek Radziecki wstępując na ziemie polskie – tym samym wstępował już w wojnę. Związek Radziecki chciał sobie przygotować podstawy dalszego pochodu obronnego na zachód, na wypadek zaś ataku niemieckiego mieć przedpole walki, co natarcie niemieckie na właściwe ziemie radzieckie – musiało z natury rzeczy osłabić, a w każdym razie opóźnić. Z punktu widzenia strategicznego sowieckiego było to zupełnie słuszne.

Istniały też poważne czynniki polityczne, a raczej polityczno-wojskowe, które musiały zaważyć na decyzji Związku Radzieckiego – tak brzemiennej w następstwa. Nie ulega wątpliwości, że Niemcy po zajęciu wschodnich ziem polskich będą się starali stworzyć jakiś Piemont ukraiński, skąd irredenta ukraińska mogłaby się przerzucić nad Dniepr, – na Ukrainę naddnieprzańską. Również i Białorusinów mogliby próbować poruszyć, chociaż to nie przedstawiało się tak groźnie jak sprawa ukraińska, ale bądź co bądź pewne kłopoty mogłoby wywołać. Związkowi Radzieckiemu musiało zależeć na tym, ażeby nie dopuścić do zajęcia tych ognisk irredenty przez Niemców. W pierwszym rządzie chodziło o Małopolską Wschodnią, a przede wszystkim o Lwów. Wkroczenie Związku

²⁸ Згідно з оригіналом документа.

Radzieckiego na wschodnie ziemie Polski było zaskoczeniem Niemców i krzyżowało ich plany. Dopiero po skończeniu kampanii polskiej Ribentrop pojechał do Moskwy, ażeby ustalić "granicę" i "łątać" przyjaźń niemiecko-sowiecką. W danym momencie Niemcy inaczej uczynić nie mogli, bo nie wiedzieli wówczas, jak się rozwiną wypadki na zachodzie: trzeba było za wszelką cenę zabezpieczyć się na wschodzie. Dopiero po pogromie Francji można było pomyśleć o uderzeniu na Moskwę, zwłaszcza, gdy plany inwazji do Anglii okazały się nierealne, a zachodziła obawa, że Związek Radziecki pierwszy uderzy.

Już w świetle dotychczasowych rozważań okazuje się, że rola Lwowa była bardzo doniosła.

Zobaczmy, że była ona znacznie większa niż sądzimy.

Nasuwa się pytanie, jakie siły niemieckie atakowały Lwów, a jakie siły polskie broniły miasta. Siły niemieckie – zdaje się – zbyt wielkie nie były; nie sądzę, ażeby wyniosły więcej jak dwie dywizje: były one jednak wyposażone należycie w broń pancerną i lotnictwo, czym nieskończenie górowały nad siłami polskimi. Osobiście nie widziałem we Lwowie ani samolotów naszych ani czołgów. Natomiast liczbowo garnizon lwowski przedstawiał znaczną siłę. Sama grupa obrony Lwowa liczyć miała 21 tysięcy bagnetów i 100 armat. Prócz tego znajdowały się w rejonie Lwowa liczne inne oddziały, jak np. Dywizja wileńska. W ogóle siła garnizonu lwowskiego miała wynosić przeszło 50 tysięcy żołnierza i 300 armat. Inna rzecz, że niektóre oddziały były zdemoralizowane i w danej chwili nie przedstawiały większej wartości bojowej: jednak stopniowo można było wprowadzić je znowu w akcję. Magazyny amunicyjne i prowiantowe były zaopatrzone bogato. Jakże łatwo można było do obrony Lwowa pociągnąć ludność, tworząc oddziały ochotnicze. Wspominałem o tym, że setki, setki oficerów rezerwy zgłaszały się do służby, domagając się przydziałów: odprowadzano ich z niczym. Do służby zbrojnej zgłaszała się młodzież akademicka. Pewnego dnia dwa tysiące akademików udało się do D.O.K., dokąd wysłano delegację z prośbą o wcielenie młodzieży akademickiej w szeregi armii. Odprowadzono ich z kwitkiem. W ten sposób Dowództwo Okręgu Korpusu zmarnowało ogromny kapitał poświęcenia i zapału. Co więcej – zdarzało się, że oficerów powołanych już do służby wojskowej – zwalniano, albo dawano im ... urlopy... Rzecz nie do wiary, a jednak prawdziwa. Wszystko to świadczy o tym, że w D.O.K. panowało niesłychane zamieszanie. A jednak walka z Niemcami trwała z niesłabnącą siłą, co świadczyć może tylko o postawie żołnierza polskiego. Niemcy chcieli Lwów zająć za wszelką cenę i to szybko. Świadczyło o tym gwałtowne bombardowanie miasta np. w dniu 14 września. Po wkroczeniu wojsk bolszewickich t.j. po 17 września wysiłki niemieckie, zmierzające do zajęcia Lwowa nie tylko nie osłabły, ale przeciwnie wzmożyły się: dowodem tego była dążność do całkowitego otoczenia miasta, a tym samym do zmuszenia walczącej załogi do kapitulacji, – przecież 18 września po południu toczyły się walki o Sichów, Kozielniki, Majorówkie t.j. o wieś położone na południe i w kierunku wschodnio-południowym od Lwowa. Niemcy próbowali wyrzucić presję moralną i dnia 20 września w środę, rozrzucili ulotki wzywające do kapitulacji do godz. 12, grożąc w przeciwnym wypadku całkowitym zbombardowaniem miasta. Wzywali do kapitulacji przez radio. Wszystko to świadczy o tym, że Niemcy gwałtownie chcieli miasto zająć – i nie potrafili celu tego dopiąć, pomimo dziesięciodniowych zacieklej ataków. Stanowi to piękną, bohaterską kartę obrony Lwowa.

Dlaczegoż na kartę tę padła plama poddania miasta bolszewikom?

17 września o świcie wojska bolszewickie przekroczyły granice Polski. Jakie wrażenie to uczyniło w Dowództwie Okręgu Korpusu № VI, w Dowództwie Obrony Lwowa?

Posiadamy w tej sprawie relacje por. Procajły, który pełnił służbę w Ośrodku obrony przeciwlotniczej we Lwowie. Ośrodek otrzymał wiadomość telefoniczną z Kopyczyniec o wkroczeniu wojsk bolszewickich na terytorium Polski. Z tą niezmiernie ważną wiadomością udał się por. Procajło natychmiast do D.O.K. i z trudem dostał się do gabinetu generała Langnera; w gabinecie znajdował się także pułkownik Dembski. Por. Procajło zameldował służbowo:

– Panie generale, Ośrodek obrony przeciwlotniczej otrzymał przed chwilą telefogram z Kopyczyniec, że wojska bolszewickie wkroczyły do Polski...

Generał Langner wstał, podał rękę porucznikowi Procajle i rzekł:

– Byczo jest. Czy ma pan coś jeszcze do powiedzenia? Porucznik Procajło osłupiał; słowa “byczo jest” zadźwięczały mu w uszach jako coś nieprawdopodobnego. W osłupieniu opuścił gabinet dowódcy Okręgu Korpusu,; wybiegł za nim pułkownik Dembski błady, zmieszany, przybity.

– Co pan takiego powiedział?

– Tak jest, to jest prawda, wojska bolszewickie wkroczyły do Polski... Pułkownik Dembski zemdłał.

“Byczo jest”... Te historyczne słowa ujęły cały stosunek generała Langnera do inwazji bolszewickiej i w nich – zdaje się – jest zawarta w całości istotna przyczyna kapitulacji Lwowa, – poddania się właściwie na łaskę i niełaskę wschodniego najeźdźcy. Byczo jest ... Widocznie generał Langner, był przekonany, że bolszewicy przychodzą jako sprzymierzeńcy, że pomagają nam będą w walce z Niemcami. Zresztą w pierwszych chwilach wielu ludzi żywiło to przekonanie, tym bardziej, że bolszewicy głosili, iż spieszą z pomocą, ale “pomoc” tę pojmowali oni w sposób bardzo swoisty jako “wyzwolenie”... Mieliliśmy wiadomość o tym, że czasami na czołgach sowieckich powiewały polskie chorągwie: rzecz oczywista, iż chodziło tu o to, ażeby wprowadzić świadomość w błąd, uśpić czujność. I zdarzały się wypadki, że nawet przedstawiciele władz cywilnych i wojskowych dali się omamić, uwierzyli w dobrą wolę sowietów i wkraczające wojska czerwone witali... Opowiadano mi np. że starosta w Kostopolu na Wołyniu witał komandirów chlebem i solą. Bolszewicy przyjęli chleb i sól, a w nocy wzięli samego starostę. Przypuszczać więc można, że generał Langner uległ tej jakiejś dziwnej hipnozie i uwierzył w pomoc bolszewicką, a wiara ta wyraziła się w słowach: “byczo jest”.

Jeżeli nawet ktoś xx²⁹ w pierwszej chwili wierzył w pomoc bolszewików, to już następnego dnia t.j. w poniedziałek, a najdalej we wtorek mógł się przekonać, że jest wprowadzony w błąd, i że nastąpiła tylko i jedynie zdradziecka inwazja: przyszły przecież wiadomości o tym, że bolszewicy rozbrajają nasze oddziały. Zdaje mi się, że we wtorek 19 września komunikat Dowództwa Grupy Obrony Lwowa wyraźnie mówił o tym, że oddziały bolszewickie zajmują stanowiska tuż obok oddziałów niemieckich, co obala wszelkie przypuszczenia o pomocy sowieckiej. Zatem już we wtorek Dowództwo Grupy Obrony Lwowa miało jasny obraz sytuacji – i należało z tego wysnuć odpowiednie

²⁹ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

wnioski. Rozstrzygnięcie sprawy xxxxxxxx³⁰ leżało w rękach dowódcy Okręgu Korpusu generała Langnera. Tu należałoby podać charakterystykę generała. Znałem go wprawdzie osobiście, ale była to znajomość bardzo daleka. Słyszałem tylko, że generał Langner odznaczał się wielką surowością, a swoją ciężką wojskową lubił wyrażać w słowach często aż nazbyt dosadnych, których bez krępowania się używał bardzo często i to nawet wobec ludzi kulturalnych i wysoko postawionych, czym wielu do siebie zrażał. Jaką wartość posiadał, jako dowódca, nie moją rzeczą jest o tym sądzić. W każdym bądź wypadku bronił Lwowa przed Niemcami mężnie. Kilkakrotnie przybywała do niego delegacja obywatelska, prosząc o wyjaśnienie rozmaitych spraw, zwracając uwagę na zniszczenie miasta, spowodowane tym, że walki toczą się bezpośrednio pod murami grodu. W skład jednej z takich delegacji wchodził prezydent miasta, Dr Ostrowski, wiceprezydenci: Dr Weryński, Irzyk, Chajes i wszyscy ławnicy i Dr Bałaban, jako przedstawiciel Związku właścicieli realności.

Generał Langner słysząc o zniszczeniu kamienic w mieście i wyczuwając w tym sugestię, że należałoby wyjść z wojskiem z miasta i toczyć walkę w polu, odpowiedział bardzo szorstko. Dopiero na interwencję prezydenta Dr Ostrowskiego, który chciał sprawę załagodzić, dalsza rozmowa potoczyła się spokojnie, a nawet na końcu generał Langner rzekł jowialnie:

– Wszystko będzie dobrze i jeszcze tak wysoko podkreślimy wąsa. I chociaż wąsów nie nosił, udał, udał, że je podkreca.

Podobno jeszcze inne delegacje obywatelskie były u generała – dowódcy Okręgu Korpusu i – zdaje się – prosiły one o to, żeby walkę przenieść poza obręb miasta. Rzecz oczywista, że xx³¹ tego rodzaju prośby doo(w)ódcy³² mógł uwzględnić tylko w granicach możliwości wojskowych. Jednak w chwilach rozstrzygających, należało wziąć pod uwagę te prośby ludności miasta, prośby, które wypływały często z głębokiej intuicji. Obrona Lwowa po dniu 17 września nie miała właściwie żadnego celu ani sensu, tym bardziej wtedy, gdy charakter “pomocy” sowieckiej nie przedstawiał już żadnych wątpliwości. Walka toczyła się tylko o honor żołnierza: to stwierdziłem w rozmowach z wyższymi oficerami, taką także opinię wyraził b. dowódca 5 Dywizji Piechoty, generał Jędrzejewski. Jeżeli jednak walka toczyła się o honor żołnierza, o honor wojska, to należało tę walkę doprowadzić konsekwentnie do końca, a nie rzucić ostatecznie broń na ulicach miasta...

W łonie samego Dowództwa istniał rozdzźwięk: część wyższych oficerów chciała dalej walczyć, na czele tej partii stał generał Januszajtis, który jeszcze w dniu kapitulacji Lwowa wzywał do tworzenia ochotniczego korpusu obrony miasta... Druga zaś partia złamana klęską i nie wierząca w powodzenie sprawy, oświadczała się za kapitulacją na rzecz bolszewików. Na czele tej drugiej partii stał generał Langner. Oba poglądy ścierały się z sobą w sposób bardzo energiczny. Jeszcze w środe 20 września słyszałem od pułkownika Landaua, że będziemy bronić Lwowa zarówno przed Niemcami jak i przed bolszewikami. I przygotowania do takiej obrony były czynione. Później jednak wzięła górę partia przeciwna i nastąpiła nieszczęsna kapitulacja. Oznaki zbliżającej

³⁰ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

³¹ Слово перекреслене автором.

³² Згідно з оригіналом документа.

się kapitulacji były bardzo wyraźne. Wspomniałem o tym, że w nocy z poniedziałku na wtorek kilka czołgów sowieckich wjechało swobodnie do miasta i jakby na ironię defilowało ulicą Kochanowskiego: przed samym Dowództwem Grupy Obrony Lwowa. Samoloty sowieckie leciały nisko nad miastem, nie ostrzeliwane przez nikogo.

Wreszcie rozkaz generała Langnera ogłoszony w środę o tym, jak mają zachowywać się wojska nasze na wypadek zbliżania się oddziałów sowieckich, był bezwzględnie zapowiedzią kapitulacji. Powtarzamy treść tego rozkazu:

jeżeli oddziały sowieckie zbliżą się na odległość 300 kroków, to po trzykrotnym wezwaniu do zatrzymania się należy strzelać. Co za niezwykle rozkaz z wojskowego punktu widzenia. Dopuszczenie nieprzyjaciela na odległość 300 kroków oznaczało właściwie poddanie się, bo ~~xx~~³³ z takiej odległości nieprzyjaciół mógł natychmiast rozpocząć silne natarcie. A już wręcz humorystycznie brzmiały słowa rozkazu o trzykrotnym wezwaniu do zatrzymania się... "Towarzyszu stój, bo będzie strzelać."

Co za niezwykła kurtuazja... Krótko mówiąc: generał Langner był z góry zdecydowany poddać Lwów bez walki bolszewikom.

Rzecz oczywista, że o podjęciu walki z bolszewikami nie mogło być mowy, bo groziłoby to całkowitym zniszczeniem miasta i nie miało żadnych widoków powodzenia. Ale bez wątpienia istniało inne wyjście z sytuacji niż haniebna kapitulacja, /Stryj był zajęty przez Niemców/ można było otworzyć sobie w boju z Niemcami, czy ~~xxxx~~³⁴ nawet z bolszewikami, jeżeli ci chcieliby stawić opór. Sądę jednak, że byliby wojsko polskie przepuścili do granicy węgierskiej, gdzie nastąpiłoby honorowe złożenie broni. Oficerowie – przynajmniej znaczna ich część, – byliby się przedostali do armii polskiej we Francji i uniknęliby tego strasznego losu, jaki spotkał ich we Lwowie. Przypuścimy jednak, że nie można było nawet próbować przebić się w Karpaty, że kapitulacja była rzeczą konieczną: to generał Langner miał do wyboru – albo poddać się Niemcom albo bolszewikom. Dlaczego wybrał kapitulację na rzecz czerwonej armii?

Krążyły pogłoski, że otrzymał taki rozkaz z Naczelnego Dowództwa. Wygląda to jednak zupełnie nieprawdopodobnie: przecież Naczelną Wódz marszałek³⁵ Śmigły-Rydz przeszedł granicę rumuńską w Zaleszczykach w niedzielę dnia 17 września wieczorem, łączność żadna nie istniała, w jakim więc sposób mógł generał Langner otrzymać rozkaz poddania się bolszewikom?

Kapitulacja Lwowa nastąpiła 22 września. Wszystko przemawia za tym, że generał Langner pozbawiony wszelkich rozkazów, musiał działać wyłącznie sam i ~~xxx~~³⁶ sam brał całkowitą odpowiedzialność za losy miasta, za losy wojska powierzonego jego dowództwu. Mógł naturalnie odpowiedzialność tę znacznie zmniejszyć, zwołując jakąś ~~xxxxxxx~~³⁷ radę wojenną, złożoną z najwyższych oficerów załogi lwowskiej. O radzie takiej nie słyszeliśmy jednak nic. Przypuszczać można, że generał Langner wzięty w dwa ognie kierował się względami uczuciowymi: na złość Niemcom poddam się temu,

³³ Згідно з оригіналом документа.

³⁴ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

³⁵ Згідно з оригіналом документа.

³⁶ Слово перекреслене автором.

³⁷ В оригіналі документа слово перекреслене автором.

z kim się nie walczyło. Psychologicznie było to nawet w pewnej mierze uzasadnione; jednak w sprawach tak olbrzymiej wagi należało się kierować nie nastrojami i uczuciami, tylko rozumem, tylko głębokim rozważaniem przesłanek politycznych, i wojskowych, jakie w danej chwili istniały. Być może, że generał Langner obawiał się, iż Niemcy będą tworzyć we Lwowie "Ukrainę", a wiedział o tym, że bolszewicy ruch nacjonalistyczny ukraiński zduszą. Sadzę, że ten взгляд był głównym powodem kapitulacji Lwowa na rzecz bolszewików. A tymczasem według naszego mniemania z tego właśnie "powodu ukraińskiego" należało było oddać Lwów właśnie Niemcom, a wojsko wyprowadzić w pole. Lwów przedstawiał dla Niemców wartość bardzo wielką, o czym pisaliśmy poprzednio – i Niemcy zająwszy Lwów nie byliby go na pewno tak łatwo oddali bolszewikom. I Lwów stałby się rychło kością niezgody między Niemcami a bolszewikami, którzy nie byliby ścierpieli tego, ażeby we Lwowie tworzyła się jakaś "Ukraina". Według naszego głębokiego przekonania, gdyby we wrześniu 1939 r. Niemcy byli zajęli Lwów, to konflikt zbrojny między Rosją sowiecką a Niemcami byłby wybuchł o kilkanaście miesięcy wcześniej, niż to się stało. Wówczas rzecz oczywista – Francja byłaby uniknęła pogromu, co na przebieg całej wojny światowej miałoby znaczenie decydujące.

W świetle tych rozważań rola Lwowa wyrasta do poziomu niezmiernie ważnego zagadnienia międzynarodowego, a nawet światowego. Klucz tych niesłychanie ważnych spraw leżał w rękach Dowództwa Obrony Lwowa. Dowództwo to jednak ani pod względem wojskowym, ani pod względem politycznym nie stało na wysokości zadania.

Poddanie Lwowa bolszewikom ściągnęło na ludność miasta niewypowiedziane cierpienia. Ciężki los spotkał uchodźców, których dziesiątki tysięcy przebywały we Lwowie. Część ich po kilkumiesięcznym ciężkim życiu nieraz wśród nędzy i głodu, zdołała przedostać się na teren okupacji niemieckiej. Jednak około pięćdziesięciu tysięcy bolszewicy wywieźli w głąb Związku Radzieckiego. Rzecz oczywista, że gdyby Lwów byli zajęli Niemcy, to uchodźcy ci byliby wrócili wszyscy do swoich siedzib rodzinnych. Również tysiące, tysiące innych mieszkańców Lwowa nie byłoby poszło na tułaczę szlaki Syberii, Kazachstanu, Uralu. Życie gospodarcze Lwowa zostało przez bolszewików zupełnie zrujnowane: takiej potwornej ruiny gospodarczej miasta położone na terenie okupacji niemieckiej nie zaznały nigdy. Rzecz oczywista, że terror niemiecki byłby się miastu dał również we znaki, sądząc jednak, że nie wyrządziłby tak wielkich szkód, jak terror bolszewicki. Najboleśnieszka zaś była sprawa oficerów naszych, których generał Langner zgodził się wydać w ręce bolszewików, uwierzywszy ich zapewnieniu, że będą oni w Winnikach zarejestrowane i wypuszczeni wolno. I oto wszyscy oficerowie dostali rozkaz stawienia się do D.O.K. w hotelu George'a i na ulicy Kubali – i poszli w niewolę. Dlaczego się tak stało? Jeżeli już nie było innego wyjścia z sytuacji, tylko poddanie Lwowa bolszewikom, to jednak sprawa oficerów wymagała innego traktowania i załatwienia. Uważamy, że dowódca Okręgu Korpusu nie powinien był pod żadnym warunkiem zgodzić się na wydanie oficerów bolszewikom. Powinien był oficerom powiedzieć jasno i otwarcie, jaka jest sytuacja, pozwolić im przebrać się w cywilne ubrania, a nawet poufnie polecić, ażeby się przedzierałi na własną rękę do Węgier, czy Rumunii, a stąd dalej do armii polskiej we Francji. To byłoby załatwienie sprawy rozsądne i honorowe. Tymczasem cóż się stało? Bolszewicy zdradziecko wzięli wydanych oficerów w niewolę i trzymali ich w obozie w Starobielsku. W kwietniu 1940 r. zabrali we Lwowie

i w innych miastach rodziny oficerskie i wywieźli je w głąb Związku Radzieckiego i umieścili w najgorszych miejscach, gdzie ginęły powoli w strasznej nędzy. Na wieść o tym w Starobielsku wybuchł bunt oficerów, który bolszewicy bardzo krwawo stłumili. Iluż ocalało z tych nieszczęsnych oficerów obrony Lwowa? A gdyby Lwów był zajęty przez Niemców, to oficerowie ci w niewoli niemieckiej byliby przetrwali czas wojny, a rodziny ich w kraju byłyby ocalały. Wydanie oficerów w ręce bolszewików było szczytem tragedii i hańby kapitulacji Lwowa.

К о н і е с.

Skończyłem we Lwowie

5 lipca 1942 r.

Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Dział rękopisów. – Rkps. 16709 II (Rogowski Jan: “Okupacja. W Czerwonym Lwowie. Wspomnienia z czasów wojny i okupacji”. 1939–1941).

Переклад

Роздуми на тему капітуляції Львова

Захист і капітуляція Львова були історичними фактами великого значення; отож, вони також заслуговують докладного аналізу. Очевидно, що такий аналіз буде можливим лише тоді, коли нам будуть відомі всі історичні джерела, що стосувалися цих трагічних днів. Однак вже сьогодні можна вдатися до деяких роздумів й дійти певних висновків, які в майбутньому можуть стати основою для подальших досліджень і спричинитися до висвітлення наболілих проблем, дати відповіді на запитання, які не дають спокою:

“Чому так сталося? Чому так було вчинено?”.

Захист Львова від німців був одним з епізодів польсько-німецької війни, одним з епізодів, якого до моменту капітуляції ми не маємо причини соромитися. Фактом є те, що німці впродовж десяти днів атакували Львів³⁸ і поставленої мети не досягли – і якщо б не більшовицький наїзд зі сходу, то оборона Львова тривала б ще якийсь час. Загалом можна сказати, що якби не зрадливе більшовицьке вторгнення, війна з Німеччиною тривала б на декілька тижнів довше. Якщо казати про Львів, то в мене було враження, що оборона міста міцніє, посилюється; починали створюватися резерви, як, наприклад, у Бережанах. Очевидно, що врешті-решт ми б піддалися німцям, зважаючи на їхню величезну технічну і чисельну перевагу, однак поразка не набула б масштабу такої трагічної та жахливої катастрофи, як це сталося внаслідок більшовицького нашествия, що фактично встромило нам ніж у спину. Чому радянська Росія порушила пакт про ненапад і атакувала нас? Бо радянське тлумачення, що

³⁸ Оборона Львова від німецьких військ тривала протягом 10 днів – 12–22 вересня 1939 р. Перші німецькі загони з’явилися на вул. Городоцькій з боку с. Зимна Вода перед вечором 12 вересня. Власне від того моменту почалися бойові сутички з військами вермахту і захист Львова (Dokumenty obrony Lwowa 1939. – Warszawa, 1997. – S. 8–16; Włodarkiewicz W. Obrona Lwowa 1939 / W. Włodarkiewicz. – Warszawa, 1996. – S. 45–83).

польський уряд виїхав із країни та залишив населення наодинці з жахіттями війни, і тому червоні війська йдуть звільняти український і білоруський народ, – це тлумачення було тільки порожньою фразою, за якою ховався зовсім інший зміст. Радянський Союз уважно спостерігав за розвитком подій, розуміючи, що пожежа війни без сумніву його охопить. Побачивши розгром польської армії, він вирішив зайняти східні землі Польщі як плацдарм для майбутньої війни, щодо якої, здається, Радянський Союз не мав жодного сумніву від першої хвилини. Радянський Союз, зайшовши на польські землі, тим самим вже вступав у війну. Радянський Союз хотів підготувати собі фундамент для подальшого оборонного походу на захід, а на випадок німецького нападу мати плацдарм для боротьби, що повинно було німецький наступ на власне радянські землі по суті справи ослабити, а в будь-якому випадку затримати. Із стратегічного радянського погляду це було цілком слушним.

Були також серйозні політичні чинники, а радше, політично-військові, що мали вплинути на рішення Радянського Союзу, яке таїло в собі стільки наслідків. Не було сумнівів, що Німеччина після захоплення східних польських земель намагатиметься створити якийсь український П'ємонт, звідки українська *irredenta* могла б перекинутися на Дніпро – на Наддніпрянську Україну. Білорусів також могли би пробувати підняти, хоч це не виглядало таким небезпечним, як українська справа, але, як би там не було, певні клопоти могло би спричинити. Радянському Союзу мало залежати на тому, щоб не допустити захоплення цих вогнищ непокорі (*irredenty*) німцями. Найперше йшлося про Східну Малопольщу, а передовсім про Львів. Вторгнення Радянського Союзу на східні землі Польщі було несподіванкою для німців і порушувало їхні плани. Тільки після закінчення польської кампанії Ріббентроп поїхав до Москви, щоби встановити “кордони” і “ставити” латки на німецько-радянську дружбу. У цей момент Німеччина інакше вчинити не могла, бо тоді не було відомо, як розвинуться події на заході: потрібно було за будь-яку ціну запевнити собі безпеку на сході. Тільки після розгрому Франції можна було думати про удар на Москву, особливо, коли плани вторгнення до Англії виявилися нереальними, а були побоювання, що Радянський Союз вдарить першим.

Вже у світлі наявних роздумів виявляється, що роль Львова була дуже важливою.

Переконаємось, що вона була значно більшою, ніж ми гадаємо.

Виникає запитання: які німецькі сили атакували Львів та які польські сили захищали місто? Німецькі сили, здається, були не дуже великими; не думаю, що складали більше, ніж дві дивізії: однак вони були належно оснащені бронєю та авіацією, чим безкінечно переважали польські сили. Особисто я не бачив у Львові ані наших літаків, ані танків. Натомість чисельно львівський гарнізон був доволі значним. Сама група оборони Львова налічувала 21 тисячу багнетів і 100 гармат. Окрім того, в околицях Львова були й інші численні гарнізони, як напр. Вільнюська дивізія. Загалом сила львівського гарнізону мала би становити понад 50 тисяч солдат і 300 гармат³⁹. Інша

³⁹ Чисельність львівського гарнізону становила 15 тис. солдатів і 1,5 тис. офіцерів, які, згідно з домовленостями, мали право залишити територію, зайняту радянськими військами (Історія Львова... – Т. 3. – С. 168). Останній президент Львова Станіслав Островський у

річ, що деякі частини були деморалізованими і в той момент не мали достатньої бойової вартості: однак поступово їх можна було знову використовувати. Склади були добре забезпечені амуніцією та провіантом. Як же легко можна було до оборони Львова залучити населення, створюючи загони добровольців. Я згадав про те, що сотні, сотні офіцерів резерву зголошувалися до служби, домагаючись розподілу – їх відправляли ні з чим. До збройної служби зголошувалася студентська молодь. Одного дня дві тисячі академіків звернулися до Командування Округу Корпусу (далі – К.О.К.), куди було вислано делегацію з проханням про прийняття студентської молоді до армії. Відправлено їх із відмовою. Так Командування Округу Корпусу змарнувало величезний капітал посвяти і запалу. Щобільше, траплялося, що офіцерів, уже покликаних до військової служби, звільняли або давали їм ... відпустки... У це важко повірити, але так було. Все це свідчить про те, що в К.О.К. панувала нечувана плутанина. Однак боротьба з німцями тривала з неслабнучою силою, що може свідчити тільки про позицію польського солдата. Німці хотіли зайняти Львів за будь-яку ціну і до того ж швидко. Про це свідчило раптове бомбардування міста, наприклад, у день 14 вересня. Після вторгнення більшовицьких військ, тобто після 17 вересня, німецькі зусилля, спрямовані на захоплення Львова, не тільки не ослабли, а навпаки міцнішали: доказом того було прагнення до цілковитого оточення міста, а тим самим змусити військовий гарнізон капітулювати, адже 18 вересня після полудня точилася боротьба за Сихів, Козельники, Майорівку, тобто за села, розташовані на південь і південний схід від Львова. Німці пробували чинити моральний тиск і дня 20 вересня, в середу, скинули листівки, що закликали до капітуляції до 12 години, погрожуючи у протилежному випадку бомбардуванням всього міста. Закликали до капітуляції через радіо. Все це свідчить про те, що німці дуже хотіли зайняти місто – і не змогли досягти цієї мети, незважаючи на десятиденний запеклий штурм. Це засвідчує славу, доблесну картину оборони Львова.

Чому ж на цю картину впала тінь здачі міста більшовикам?

17 вересня на світанку більшовицькі війська перейшли кордони Польщі. Яке враження це справило на Командування Округу Корпусу № VI, Командування Оборони Львова?

Ми маємо про це свідчення поруч. Процайла, який служив в Осередку протиповітряної оборони Львова. Осередок одержав телефонне повідомлення з Копичинців про вторгнення більшовицьких військ на територію Польщі. З цією надзвичайно важливою звісткою поруч. Процайло пішов негайно до К.О.К. і з труднощами дістався кабінету генерала Лянгнера; в кабінеті був також полковник Дембський. Поруч. Процайло доповів по службі:

– Пане генерале, Осередок протиповітряної оборони одержав хвилину тому телефонограму з Копичинців, що більшовицькі війська вторглися до Польщі...

Генерал Лянгнер встав, подав руку поручику Процайлові і вимовив:

– Це чудово. Чи хочете ще щось сказати? – Поручик Процайло оstownпів – слова “Це чудово” зазвучали в його вухах як щось малоймовірне. В оціпенінні вийшов із

спогадах писав, що в другій половині дня 22 вересня він, виходячи з будинку командування корпусу, бачив, за його підрахунками, понад 2 тис. офіцерів, які зібралися там за наказом командування (*Ostrowski S. Dnie pohánbienia... – S. 12*).

кабінету командувача Округу Корпусу: за ним вибіг полковник Дембський, блідий, занепокоєний, пригнічений.

– Що Ви таке сказали?

– Так, це правда, більшовицькі війська вторглися до Польщі... – Полковник Дембський знепритомнів.

“Це чудово”... Ці історичні слова продемонстрували все ставлення генерала Лянгнера до більшовицького вторгнення і в них, здається, викладена повністю суть причини капітуляції Львова, – капітуляції власне на милість і немилість східного загарбника. Це чудово... Очевидно, генерал Лянгнер був переконаний, що більшовики приходять як союзники, що вони нам допомагатимуть у боротьбі з Німеччиною. Зрештою, в перші хвилини багато хто був у цьому переконаний, тим більше, що більшовики повідомляли, що поспішають із допомогою, але цю “допомогу” вони розуміли дуже своєрідним чином – як “визволення”... Ми одержали звістки про те, що час від часу на радянських танках бачили польські короги: очевидно, що йшлося тут про те, щоби ввести свідомо в оману, приспати пильність. Траплялися випадки, що навіть представники цивільної та військової влади давали себе обдурити, повірили в добру волю совітів і вітали прихід червоних військ... Розповідали мені, наприклад, що староста в Костополі на Волині вітав командирів хлібом і сіллю. Більшовики прийняли хліб і сіль, а вночі взяли самого старосту. Отже, можна припускати, що генерал Лянгнер піддався цьому якомусь дивному гіпнозу і повірив у більшовицьку допомогу, а ця віра виявилася у словах: “Це чудово”.

Якщо навіть хтось у перший момент вірив у допомогу більшовиків, то вже наступного дня, тобто в понеділок, а найпізніше у вівторок, міг впевнитися, що був введений в оману, і що відбулося тільки та всього лише зрадливе вторгнення, адже прийшли відомості про те, що більшовики роззброюють наші частини. Здається мені, що у вівторок, 19 вересня, в повідомленні Командування Групи Оборони Львова чітко говорилося про те, що більшовицькі частини займають територію зовсім поряд із німецькими гарнізонами, що спростовує будь-які припущення про радянську допомогу. Отже, вже у вівторок Командування Групи Оборони Львова мало чітку картину ситуації і потрібно було з того зробити відповідні висновки. Вирішення справи було в руках командувача Округу Корпусу генерала Лянгнера. Тут треба було б дати характеристику генерала. Щоправда, я знав його особисто, але це було знайомство дуже поверхове. Я чув тільки, що генерал Лянгнер відзначався великою суворістю, а свою військову силу любив демонструвати словами часто аж надто дошкульними, які, не соромлячись, вживав дуже часто та навіть щодо культурних і високопоставлених людей, чим багатьох від себе відштовхував. Яким він був командувачем, не мені про це судити. У будь-якому випадку він мужньо захищав Львів від німців. Неодноразово до нього прибували громадські делегації з проханням про вирішення різноманітних справ, звертаючи увагу на знищення міста, спричинене тим, що боротьба точиться безпосередньо під стінами міста. До складу однієї з таких делегацій входив президент міста, д-р Островський, віце-президенти: д-р Веринський, Їжик, Хаєс і всі лавники та д-р Балабан як представник Товариства власників нерухомості.

Генерал Лянгнер, чуючи про знищення будинків у місті та відчуваючи в тому натяк, що потрібно було би вийти з військом із міста і вести боротьбу в полі,

відповів дуже різко. Лише після втручання президента д-ра Островського, який хотів залагодити справу, подальша розмова пройшла спокійно, і навіть наприкінці генерал Лянгнер вимовив добродушно:

– Все буде добре, і ще так високо підкрутимо вуса. – І хоч вусів не носив, удав, удав, що їх підкручує.

Начебто й інші громадські делегації були в генерала – командувачі Округу Корпусу, – і, здається, вони просили про те, щоби боротьбу перенести поза межі міста. Очевидно, що такі прохання командувач міг врахувати тільки в межах військових можливостей. Однак у вирішальний момент потрібно було взяти до уваги ці заклики населення міста, заклики, які часто були глибоко інтуїтивними. Власне кажучи, оборона Львова після дня 17 вересня не мала жодної мети, ані сенсу, тим більше тоді, коли характер радянської “допомоги” не викликав уже жодних сумнівів. Боротьба йшла тільки за честь воїна: це я зрозумів із розмов з вищими офіцерами, таку думку також висловив колишній командувач 5-ї Дивізії Піхоти, генерал Єнджеєвський⁴⁰. Однак, якщо боротьба точилася за честь воїна, за честь війська, то потрібно було цю боротьбу довести послідовно до кінця, а не кинути врешті-решт зброю на вулицях міста...

У самому Штабі командування панувала незгода: частина вищих офіцерів хотіла далі боротися. Очолював цю партію генерал Янушайтіс⁴¹, який ще в день капітуляції Львова закликав до створення добровольчого корпусу оборони міста... Однак друга партія, пригнічена поразкою і зневірена в успіху справи, обстоювала капітуляцію на користь більшовиків. Лідером цієї другої партії був генерал Лянгнер. Представники обох поглядів активно відстоювали свою позицію. Ще в середу, 20 вересня, я чув від полковника Ляндау⁴², що ми захищатимемо Львів і від німців, і від більшовиків. І підготовка до такої оборони відбувалася. Однак пізніше взяла гору протилежна партія й настала нещасна капітуляція. Ознаки капітуляції, що наближається, були дуже виразні. Мені згадалося те, що вночі з понеділка на вівторок декілька радянських танків заїхало вільно до міста і, як на сміх, дефілювало

⁴⁰ Єнджеєвський Владислав (1863–1940) – генерал-майор російської царської армії, генерал дивізії польської армії. Звільнений в запас 1924 р. У вересні 1939 р. добровільно вступив до війська, учасник оборони Львова. Заарештований НКВС у жовтні 1939 р. Найімовірніше, помер у львівській тюрмі в березні 1940 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_J%C4%99drzejewski_\(genera%C5%82a\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82adys%C5%82aw_J%C4%99drzejewski_(genera%C5%82a))

⁴¹ Янушайтіс Мар'ян (1889–1973) на момент початку війни перебував у відставці. Проте з початком оборони Львова він 14 вересня за власною ініціативою вступив до війська. З 19 вересня за дорученням генерала Лянгнера почав формувати добровольчі загони. Після зайняття міста частинами Червоної армії розпочав активну підпільну антирадянську діяльність. 27 жовтня 1939 р. заарештований у Львові органами НКВС із посвідченням особи на ім'я Ян Кружигловський. Звільнений 19 липня 1941 р., емігрував (ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32 (за 1951 р.). – Спр. 379. – Арк. 135–136).

⁴² Ляндау Максиміліан (1882–1940) – підполковник польської армії. Під час оборони Львова перебував на посаді заступника командира артилерії Групи Оборони Львова (Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Maksymilian_Landau).

вулицею Кохановського⁴³ – перед самим Командуванням Групи Оборони Львова. Радянські літаки летіли низько над містом і їх ніхто не обстрілював.

Врешті наказ генерала Лянгнера, оприлюднений в середу про те, як повинні поводитися наші війська у випадку наближення радянських частин, без сумніву, був оголошенням капітуляції. Повторюємо зміст цього наказу:

якщо радянські війська наблизяться на відстань 300 кроків, то після триразового заклику зупинитися потрібно стріляти⁴⁴. Що за незвичайний наказ з військового погляду. Допустити ворога на відстань 300 кроків означало саме капітуляцію, бо з такої віддалі неприятель міг негайно перейти в потужний наступ. А вже цілком смішно звучали слова наказу про триразовий заклик зупинитися... “Товаришу стій, бо стрілятиму”.

Що за незвичайна галантність... Коротше кажучи, генерал Лянгнер відразу мав намір здати Львів без боротьби більшовикам.

Очевидно, що про боротьбу з більшовиками не могло бути мови, бо це загрожувало б повним знищенням міста і не мало жодного шансу на успіх. Однак, без сумніву, існував інший вихід із ситуації, ніж ганебна капітуляція: Стрий був зайнятий німцями – його можна було знайти собі в бою з німцями чи навіть із більшовиками, якщо вони хотіли б чинити опір. Вважаю, однак, що були б польське військо пропустили до угорського кордону, де відбулося б почесне складення зброї. Офіцери – принаймні значна їх частина – перебралися б до польської армії у Франції та уникнули б тієї страшної долі, яка спіткала їх у Львові. Однак припустимо, що не можна було навіть спробувати пробитися в Карпати, що капітуляція була неминучою, то генерал Лянгнер мав вибір: піддатися німцям або більшовикам. Чому він вибрав капітуляцію на користь червоної армії?⁴⁵

Ходили чутки, що він отримав такий наказ із Головного командування. Однак це виглядає зовсім неймовірним, адже головний воєначальник маршал Смігли-Ридз перейшов румунський кордон в Заліщиках у неділю, дня 17 вересня, увечері, жодного зв’язку не було, отже, в який же спосіб міг генерал Лянгнер одержати наказ здатися більшовикам?

⁴³ Сучасна вул. К. Левицького.

⁴⁴ 21 вересня 1939 р. було видано наказ, підписаний Янушайтісом, відкривати вогонь у випадку, якщо більшовики наблизяться на відстань 300 або менше кроків від позицій поляків (Dokumenty obrony Lwowa... – S. 252, 253).

⁴⁵ Керівник штабу Казімеж Ризинський, будучи разом із генералом Владиславом Лянгнером на переговорах із радянським командуванням, 21 вересня так описав останню розмову, де вирішувалося питання здачі міста більшовикам: “Постало питання: Чи випустите нас до міста? Ген. Лянгнер відповів, що важко йому все йде. Каже, що Львів міг вирішити, кого пустити у свої мури – німців чи більшовиків. З Німеччиною воюємо – місто хоробро билось з ними протягом десяти днів. Вони германці, вороги усього слов’янства. Ви ж, – говорить, – є слов’янами... Згадування слов’янства зачепило червоного генерала, який зробив дивну гримасу, яка знову повторилася, коли генерал Лянгнер вдруге зарахував більшовиків до великої слов’янської родини. Ми Слов’яни воліємо віддати місто слов’янам, закінчив генерал Лянгнер” (Rysz [Rzyński] K. Obrona Lwowa... – S. 43–44).

Капітуляція Львова настала 22 вересня. Все свідчить про те, що генерал Лянґнер, не маючи жодних наказів, мусив діяти винятково сам і сам брав цілковиту відповідальність за долю міста, за долю війська, дорученого його командуванню. Зрозуміло, що він міг цю відповідальність значно зменшити, скликавши якусь військову раду, складену з найвищих офіцерів львівського гарнізону. Однак про таку раду ми нічого не чули. Можна припускати, що генерал Лянґнер, перебуваючи між двома вогнями, керувався емоціями: на зло німцям здався тому, з ким не воював. Психологічно це було навіть певною мірою обґрунтованим; однак у справах такого величезного значення потрібно було керуватися не настроями і почуттями, а тільки розумом, тільки глибоким аналізом політичних та військових обставин, які існували в той момент. Мабуть, генерал Лянґнер побоювався, що Німеччина творитиме у Львові “Україну”, а знав про те, що більшовики український націоналістичний рух придусять. Вважаю, що це міркування було головною причиною капітуляції Львова на користь більшовиків. А тим часом, на нашу думку, власне через цю “українську справу” належало віддати Львів саме німцям, а війська вивести в поле. Львів був для німців дуже цінним, про що ми писали раніше – і німецькі війська, зайнявши Львів, без сумніву, не віддали б його так легко більшовикам. І Львів швидко став би кісткою незгоди між Німеччиною та більшовиками, які не стерпіли б того, щоб у Львові створювалася якась “Україна”. На наше глибоке переконання, якщо б у вересні 1939 р. німці зайняли Львів, то збройний конфлікт між радянською Росією та Німеччиною розпочався б на кільканадцять місяців раніше, ніж це сталося. Тоді, ясна річ, Франція уникнула б розгрому, що для перебігу всієї світової війни мало б вирішальне значення.

З огляду на ці міркування, роль Львова зростає до рівня незмірно вагомого міжнародного і навіть світового питання. Ключ до цих надзвичайно важливих справ лежав у руках Командування Оборони Львова. Однак це Командування ані у військовому, ані в політичному аспекті не справилося зі своїм завданням.

Капітуляція Львова перед більшовиками завдала населенню міста невимовних страждань. Важка доля судилася емігрантам, десятки тисяч яких перебували у Львові. Частина з них після кількомісячного важкого життя інколи у злиднях і впроголодь зуміла перебратися на територію німецької окупації. Однак близько п'ятдесяти тисяч більшовики вивезли вглиб Радянського Союзу. Звичайно, якщо б Львів зайняли німці, то всі ці емігранти повернулися б до своїх рідних місць. Також тисячі, тисячі інших мешканців Львова не пішли б на заслання до Сибіру, Казахстану, Уралу. Господарське життя Львова було зовсім зруйноване більшовиками: такої жакливної господарської руїни міста, розташовані на території німецької окупації, не зазнали ніколи. Звичайно, німецький терор також дався б місту взнаки, вважаю однак, що не заподіяв би такої великої шкоди, як більшовицький терор. Проте найболіснішою була справа наших офіцерів, яких генерал Лянґнер погодився видати в руки більшовиків, повіривши їхнім запевненням, що їх зареєструють у Винниках і відпустять. І ось усі офіцери одержали наказ з'явитися до К.О.К. у готелі Жорж і на вулиці Кубалі⁴⁶ – і пішли в полон. Чому так сталося? Якщо вже не

⁴⁶ Тепер вул. Шухевича.

було іншого виходу з ситуації, крім того, щоби здати Львів більшовикам, то однак справа офіцерів вимагала іншого ставлення і залагодження. Вважаємо, що командувач Округу Корпусу не повинен був за жодних умов погоджуватися видавати офіцерів більшовикам. Він повинен був офіцерам сказати ясно і відверто, якою є ситуація, дозволити їм переодягнутися в цивільний одяг, і навіть конфіденційно рекомендувати, щоби вони пробивалися самостійно до Угорщини чи Румунії, а звідси далі до польської армії у Франції. Це було б розсудливим і почесним залагодженням справи. Тим часом що ж сталося? Більшовики підступом взяли виданих офіцерів у полон і тримали їх в таборі у Старобільську. У квітні 1940 р. вони зібрали у Львові і в інших містах офіцерські сім'ї, вивезли їх вглиб Радянського Союзу і розмістили в якнайгірших місцях, де вони повільно гинули у страшних злиднях⁴⁷. На звістку про це в Старобільську вибухнув бунт офіцерів, який більшовики дуже криваво придушили. Скільки ж уціліло з цих нещасних офіцерів оборони Львова? Натомість, якщо б Львів зайняли німці, то ці офіцери в німецькому полоні пережили би війну, а їхні сім'ї у краї уціліли б. Видання офіцерів у руки більшовиків було вершиною трагедії і ганьби капітуляції Львова.

К і н е ц ь.

Закінчив у Львові
5 липня 1942 р.

⁴⁷ Твердження про арешт усіх сімей польських офіцерів і їхню подальшу депортацію вглиб СРСР дещо перебільшене Я. Роговським. Чимало сімей арештованих та згодом розстріляних офіцерів змушені були під впливом різних обставин змінити місце проживання. Деякі з них із часом опинилися на території, окупованій Німеччиною. Про долю багатьох сімей польських офіцерів див.: Pisane miłością: losy wdów katyńskich: praca zbiorowa / [zespół red. Regina Nazar, Izabella Skapska, Andrzej Spanily]. – Gdynia, 1999. – Т. 1; Pisane miłością: losy wdów katyńskich: praca zbiorowa / [zespół red. Regina Nazar, Izabella Skapska, Andrzej Spanily]. – Gdynia, 2001. – Т. 2.